

ΔΟΜΕΣ

ΤΕΥΧΟΣ 160

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ

- 06 **Η ΑΛΛΗ ΕΠΕΤΕΙΟΣ ΤΟΥ '21: ΤΑ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΑ ΓΕΝΕΘΛΙΑ ΤΟΥ ΚΡΙΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΚΙΣΜΟΥ**
Στέλιος Γιαμαρέλος

ΓΝΩΜΗ

- 28 **ΜΙΚΡΟ ΕΓΚΩΜΙΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΔΕΣΜΟ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΚΑΙ ΥΛΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ**
Ελένη Αμερικάνου
- 34 **ΣΧΕΔΙΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΚΗ ΡΙΒΙΕΡΑ: Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΝΟΣ ΝΕΟΥ ΠΑΡΑΚΤΙΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΜΗΔΕΝ**
Θάνος Παγώνης

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

- 48 **'VILLA MIMAZE', ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΟΥΝΤΑ, ΛΑΣΙΘΙ**
DORIZA DESIGN
- 60 **'BLOOMS', ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΣΤΑ ΣΥΒΟΤΑ, ΛΕΥΚΑΔΑ**
NAMA ARCHITECTS
- 70 **'DASHED HOUSE', ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΟΝ ΚΑΜΠΟ, ΠΑΡΟΣ**
G&A ENRIPLOTIS
- 82 **'ΜΑΚΡΥΝΑΡΙ ΙΙ', ΜΟΝΟΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΟ ΜΟΝΟΔΕΝΔΡΙ**
SOUTH Architecture
- 94 **ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΔΗΜΗΤΡΙΟ ΚΟΚΚΙΝΟΥ ΚΟΥΡΚΟΥΛΑΣ**
- 104 **ΝΕΟ ΚΤΗΡΙΟ Τ.Η.Μ.Μ.Υ., ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ, ΠΕΔΙΟΝ ΑΡΕΩΣ, ΒΟΛΟΣ**
Ερευνητική Ομάδα Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

ΝΕΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΕ ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΟ ΚΤΗΡΙΟ

- 128 **'INTRADOMUM', ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ, ΑΝΩ ΠΟΛΗ**
MP SPARCH ARCHITECTS
- 136 **ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΩΝ ΑΠΟΘΗΚΩΝ ΣΕ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΟ ΔΙΑΠΟΡΙ**
AETER ARCHITECTS
- 144 **'L' AVVENTURA' ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟ ΕΝΟΙΚΙΑΖΟΜΕΝΩΝ ΔΩΜΑΤΙΩΝ, ΨΥΡΡΗ**
A_2_Architects
- 154 **'THREE OLIVE TREES' ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ ΣΕ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΩΝ, ΑΝΑΒΥΣΣΟΣ**
CON ZAR BUILDING WORKSHOP
- 164 **'M18', ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΗ ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ**
Oliaros
- 174 **ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ ΣΤΟ ΠΑΛΑΙΟ ΨΥΧΙΚΟ**
Χριστίνα Βούτου, Ηλίας Πίτσιος
- 182 **'10AM LOFTS', ΠΟΛΥΧΩΡΟΣ ΣΤΟ ΓΚΑΖΙ**
Gavalas Ioannidou Architecture
- 194 **'M SHOP & M CAFE', ΜΕΓΑΡΟ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΑΘΗΝΩΝ**
TAF | The Architectural Firm
- 202 **THE ICONIC PAVILION**
LIANOU CHALVATZIS ARCHITECTS

ΙΣΤΟΡΙΑ

Η ΑΛΛΗ ΕΠΕΤΕΙΟΣ ΤΟΥ '21: ΤΑ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΑ ΓΕΝΕΘΛΙΑ ΤΟΥ ΚΡΙΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΚΙΣΜΟΥ

Το 2021 δεν σηματοδότησε μονάχα την επέτειο των διακοσίων χρόνων από την Επανάσταση του 1821. Για την εγχώρια αρχιτεκτονική σκηνή αποτελεί επίσης ένα σημαντικό ορόσημο σαράντα χρόνων από την πρώτη δημοσίευση του κειμένου των Αλέξανδρου Τζώνη και Liane Lefainre που σύστησε την έννοια του Κριτικού Τοπικισμού, ερμηνεύοντας το έργο σημαντικών ελλήνων αρχιτεκτόνων, όπως ο Άρης Κωνσταντινίδης, ο Δημήτρης Πικιώνης και οι Σουζάνα και Δημήτρης Αντωνακάκης¹. ΕΙΚ. 1

Τι σκεπτόμαστε, όμως, όταν ακούμε την έκφραση “Κριτικός Τοπικισμός” σήμερα; Συνήθως μία αντίθεση. Από τη μια μεριά έχουμε την ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα ενός τόπου και από την άλλη έχουμε αυτό στο οποίο εκείνη αντιστέκεται: την επέλαση της παγκοσμιοποίησης που απειλεί να ομογενοποιήσει την υφήλιο. Ο υπότιτλος του πιο ολοκληρωμένου βιβλίου των Τζώνη και Lefainre πάνω στο θέμα του Κριτικού Τοπικισμού είναι χαρακτηριστικός. Τονίζει ακριβώς αυτά τα “όρη και τις κοιλάδες” της πολιτισμικής διαφοράς που μπορούν ακόμα να αντιστέκονται μέσα σε έναν “επίπεδο κόσμο”.²

Στη δεύτερη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα, ωστόσο, οι αντιπαραθέσεις του τοπικού με το παγκόσμιο ακούγονται κάπως παρωχημένες. Ο κόσμος ήταν σίγουρα διαφορετικός πριν από σαράντα χρόνια, όταν πρωτοχρησιμοποιήθηκε ο όρος “Κριτικός Τοπικισμός”. Σημαντικότερο ακόμη, όμως, είναι να κατανοήσουμε πώς οι θεωρίες του Κριτικού Τοπικισμού αναπτύχθηκαν οι ίδιες εντός της ιστορικής διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης. Γράφτηκαν, δηλαδή, στην εποχή κατά την οποία η ίδια αυτή διαδικασία έγινε επίδικο αντικείμενο σφοδρών αντιπαραθέσεων, με αποκορύφωμα τις κινητοποιήσεις της αντι-παγκοσμιοποίησης στο γύρισμα της χιλιετίας.

ΕΙΚ.1 ΣΟΥΖΑΝΑ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗΣ, ΠΟΛΥΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΗΝ ΟΔΟ ΕΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 118, ΑΘΗΝΑ, 1972-5, ΠΡΟΣΩΠΗ, ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ: ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗΣ, 1975 (ΑΡΧΕΙΟ ΣΟΥΖΑΝΑΣ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗΣ)

Ακόμη και εκείνες οι αντιπαραθέσεις, ωστόσο, δεν ήταν παρά η κορυφή ενός παγόβουνου, το οποίο σχηματίστηκε σταδιακά στις δεκαετίες που προηγήθηκαν. Ήδη από τη δεκαετία του 1980, δηλαδή, η εικόνα ήταν πιο περίπλοκη απ' όση την παρουσίαζαν σχηματικά οι βασικοί θεωρητικοί του Κριτικού Τοπικισμού (ο Τζώνης, η Lefainve και, λίγο αργότερα, ο Kenneth Frampton).

Στις σελίδες που ακολουθούν, επιχειρώ να καταδείξω πώς ακόμα και ο Κριτικός Τοπικισμός έφτασε να προωθεί μάλλον άθελά του εκείνο το οποίο ήθελε αρχικά να αποκρούσει. Για να το κάνω αυτό, θα εξετάσω τις διαφορές μεταξύ των κόσμων του τότε και του τώρα, διατρέχοντας κατά σειρά τις προηγούμενες δεκαετίες. Θα παρουσιάσω, έτσι, τρεις κόσμους, τρεις επιστροφές, τρεις παγκοσμιοποιήσεις, τρεις αποικιοποιήσεις και τρεις προκλήσεις για την επόμενη δεκαετία.

Τρεις Κόσμοι: η δεκαετία του 1980

Όταν γράφτηκαν τα πρώτα κείμενα του Κριτικού Τοπικισμού, ελάχιστοι μπορούσαν να φανταστούν ότι ένα γεγονός όπως η πώση του τείχους του Βερολίνου θα συνέβαινε σύντομα, το 1989. Στην αρχή της δεκαετίας του 1980 δεν ήταν ακόμα φανερό ότι επίκειται το τέλος του διπολισμού του Ψυχρού Πολέμου. Μπορεί το Σοβιετικό μπλοκ του Δεύτερου Κόσμου να είχε πια μπει για τα καλά στον δρόμο του εξοικονομικού ανταγωνισμού των εξοπλισμών με τις Ηνωμένες Πολιτείες του Πρώτου Κόσμου, αλλά τα σημάδια της κόπωσης του δεν ήταν ακόμη εμφανή. Η παρατεταμένη περίοδος του Ψυχρού Πολέμου μετρούσε τότε ήδη σχεδόν τέσσερις δεκαετίες. Τίποτα δεν έδειχνε ότι θα διαταρασσόταν η δομή των Τριών Κόσμων που είχε πλέον εγκατασταθεί για τα καλά στο φαντασιακό των ιστορικών πρωταγωνιστών της δεκαετίας του 1980. Και αυτό ισχύει είτε κατοικούσαν στον Πρώτο Κόσμο της Δύσης, είτε στον Δεύτερο Κόσμο του Σοβιετικού μπλοκ, είτε στον Τρίτο Κόσμο των μετα-αποικιακών κρατών του Παγκόσμιου Νότου.

Ο Πρώτος Κόσμος της δεκαετίας του 1980 συνεχίζει να προωθεί την εικόνα της ανωτερότητάς του από τον Δεύτερο Κόσμο σε όλους τους τομείς, από τη διαστημική έρευνα και την οικονομικοπολιτική οργάνωσή του μέχρι την εγγύηση των ατομικών ελευθεριών και την αρχιτεκτονική του.³ Παρά τις μεγάλες στρατιωτικές επιχειρήσεις των προηγούμενων δεκαετιών, οι Ηνωμένες Πολιτείες επιθυμούν να παρουσιάζονται ως μια εναλλακτική, μεταπολεμική Αυτοκρατορία που δεν βασίζεται στην ισχύ των όπλων της αλλά στη συνολική της οικονομική, πολιτική και πολιτισμική υπεροχή.

Αυτή ακριβώς η υπεροχή δομεί και την ιεραρχία των Τριών Κόσμων. Σύμφωνα με αυτήν, οι σημαντικές εξελίξεις συμβαίνουν πρώτα στον Πρώτο Κόσμο και μόνο στη συνέχεια γίνονται αυτές επιθυμητές στον Δεύτερο και στον Τρίτο Κόσμο. Η διαδικασία που περιγράφεται έχει τη μορφή του μονόδρομου. Τα πράγματα δηλαδή κυκλοφορούν αυστηρά και μόνο σε μία κατεύθυνση: από τον Πρώτο στον Δεύτερο και στον Τρίτο Κόσμο—ποτέ ανάποδα!⁴ Αυτή ακριβώς η ιδέα είναι που υποστυλώνει και την αντίληψη της ομογενοποίησης των πάντων, καθώς η παγκοσμιοποίηση προχωρά ακάθεκτη μέσα στις επόμενες δεκαετίες. Έτσι, όταν οι Τζώνης και Lefainve ισχυρίζονται ότι οι διαφορές του κόσμου ισοπεδώνονται, στην πραγματικότητα υιοθετούν αυτούσια την ιεραρχική αυτή αντίληψη των Τριών Κόσμων.

Οι θεωρίες του Κριτικού Τοπικισμού γράφονται στην αρχή της δεκαετίας του 1980. Είναι, λοιπόν, απότοκα της εποχής του διπολισμού. Ανήκουν, όμως, σε μια ιδιαίτερη στιγμή της. Καθώς καθιερώνεται το ψυχροπολεμικό καθεστώς του διπολισμού, αυξάνονται και οι απόπειρες να αναπτυχθούν μορφές σκέψης που υπερβαίνουν τα δίπολα. Από το τέλος της δεκαετίας του 1960, τέτοιες απόπειρες καλύπτουν ένα

φάσμα από την αποδόμηση του Jacques Derrida μέχρι τις μεσανατολικές επαναστάσεις της δεκαετίας του 1970, που στηρίζονται στο Ισλάμ για να διαφοροποιηθούν από τα μοντέλα του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού, και την αναζήτηση του Τρίτου Δρόμου και στη Δύση από κοινωνιολόγους, όπως ο Anthony Giddens.⁵ Σε αυτήν ακριβώς τη φάση μιας σκέψης που αναπτύσσεται στην εποχή του διπολισμού ανήκουν και τα επαμφοτερίζοντα στοιχεία της θεωρίας του Κριτικού Τοπικισμού, που επιχειρεί να ισορροπήσει ανάμεσα στις ακραίες αρχιτεκτονικές επιλογές της Μοντέρνας τεχνολογικής/επιστημονικής βελτιστοποίησης και του Μεταμοντέρνου σκηνογραφικού λαϊκισμού. Αυτά ακριβώς είναι τα αποτυπώματα μιας σκέψης που αναπτύσσεται εντός ενός διανοητικού ορίζοντα στον οποίο δύο εξ ίσου προβληματικές επιλογές φαίνεται να κυριαρχούν και να ορίζουν πλήρως το πεδίο της συζήτησης. Και αυτός ο ορίζοντας του διπολισμού φαίνεται τότε να μην μπορεί πρακτικά να υπερκεραστεί. Μπορεί, όμως, ακόμη να υπονομευθεί ή και να διανοιχθεί. Σε όλες τις περιπτώσεις, η τρίτη βιώσιμη εναλλακτική επιλογή, στην οποία προσβλέπουν τέτοιες μορφές σκέψης, αναμένεται να αναδυθεί από την επανενεργοποίηση της έντασης ανάμεσα στους δύο πόλους.

Οι θεωρίες του Κριτικού Τοπικισμού είναι γραμμένες από έναν διατλαντικό χώρο. Οι συγγραφείς τους είναι ευρωπαϊκοί μέτοικοι στις Ηνωμένες Πολιτείες που αυτοπροσδιορίζονται πολιτικά ως σοσιαλιστές ή μαρξιστές. Αποστασιοποιούνται, ωστόσο, από τον υπαρκτό σοσιαλισμό του Δεύτερου Κόσμου. Τα “περιφερειακά” παραδείγματα στα οποία στηρίζονται για να αναπτύξουν τη θεωρία του Κριτικού Τοπικισμού, είτε αυτά βρίσκονται στην Αθήνα είτε στο Säjnäsalo ή στο Bagsværd, είναι όλα τους δυτικοευρωπαϊκά. Ανήκουν, δηλαδή, στον Πρώτο Κόσμο. Έτσι, μολονότι ισχυρίζονται ότι ο Κριτικός Τοπικισμός σκοπεύει να εγκαταστήσει ένα διαφορετικό σύστημα πολιτισμικής κυκλοφορίας από το “περιθώριο” προς το “κέντρο”, οι θεωρητικοί του στην πραγματικότητα δεν χτυπούν τον σκληρό πυρήνα της ψυχροπολεμικής ιεραρχίας των Τριών Κόσμων. Εκείνο που κάνουν είναι απλώς να ενθαρρύνουν τη δημιουργία ενός συστήματος πολιτισμικής κυκλοφορίας εντός του Πρώτου Κόσμου—από τις δικές του “περιφέρειες” προς το δικό του “κέντρο”.⁶ Ο Κριτικός Τοπικισμός ενισχύει δηλαδή την πολιτισμική παραγωγή του Πρώτου Κόσμου εκ των έσω. Δεν αμφισβητεί, όμως, πρακτικά και την πρωτοκαθεδρία του έναντι των άλλων δύο Κόσμων. Αυτό που λέει είναι ότι τα μαθήματα από την “περιφέρεια” (Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία, Φινλανδία, Δανία, Ελβετία, Ιαπωνία) είναι επιθυμητά και από το “κέντρο” του Πρώτου Κόσμου. Είναι, μάλιστα, ως εξελίξεις του Πρώτου Κόσμου που τα ίδια θα γίνουν κατόπιν ελκυστικά και για τους άλλους δύο Κόσμους, σύμφωνα με το ψυχροπολεμικό μοντέλο.

Τέλος, όταν ο Frampton επιχειρηματολογεί υπέρ του Κριτικού Τοπικισμού ως την αρχιτεκτονική που συγκροτεί ένα θύλακα αντίστασης στην εξάπλωση της μεγαλόπολης και πάλι ακολουθεί την ίδια λογική του Πρώτου Κόσμου. Παρουσιάζει, δηλαδή, τη δική του εξέλιξη ως αναπόφευκτο μονόδρομο για το μέλλον και των υπόλοιπων δύο Κόσμων, εφαρμόζοντας τη μελέτη ενός αστικού γεωγράφου για μια συγκεκριμένη περιοχή των Ηνωμένων Πολιτειών ως καθολικό μοντέλο που πρόκειται να επικρατήσει στην υφήλιο.⁷ Για άλλη μια φορά, αυτή η παραδοχή, η οποία είναι αδιαπραγμάτευτη στη σκέψη του Frampton, συνάδει με την αντίληψη που καλλιεργεί ο Πρώτος Κόσμος για την υφήλιο. Το ίδιο ισχύει και για την πεποίθηση ότι η αντίσταση ως λύση θα προέλθει και πάλι από τον Πρώτο Κόσμο, και μάλιστα από τις αναπτυσσόμενες περιοχές του. Με τον Κριτικό Τοπικισμό, ο Πρώτος Κόσμος φαίνεται, λοιπόν, να προσφέρει στον Τρίτο “ενδιάμεσα” ή “εναλλακτικά” σκαλοπάτια “αναρρίχησης” σε μια εκδοχή του Πρώτου.

Τρεις παγκοσμιοποιήσεις: η δεκαετία του 1990

ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Η αναπάντεχη πτώση του Τείχους του Βερολίνου και η συνακόλουθη κατάρρευση του Σοβιετικού μπλοκ, στο τέλος της δεκαετίας του 1980, προσφέρει στον Κριτικό Τοπικισμό ένα καινούργιο ρόλο και ένα σαφέστερο εχθρό. Καθώς το αρχιτεκτονικό ρεύμα του Μεταμοντερνισμού ατροφεί στη δεκαετία του 1990, ο Κριτικός Τοπικισμός ουσιαστικά ξανασυστήνεται, αυτή τη φορά στο πλαίσιο της αναδυόμενης παγκοσμιοποίησης. Η πτώση ενός τείχους αναμένεται τότε να σημάνει την πτώση όλων των τειχών. Κι αυτή με τη σειρά της θα οδηγήσει στην πλήρως απελευθερωμένη ανάπτυξη της Αμερικανικής Αυτοκρατορίας. Οι θεωρητικοί της Θριαμβολογούν ότι ο κόσμος θα γίνει επίπεδος, καθώς η ιστορία φτάνει στο τέλος της.⁸ Σύμφωνα με εκείνους, τα κράτη του πρώην Ανατολικού μπλοκ και του Τρίτου Κόσμου θα σπρώχνονται για να μετεξελιχθούν σε φιλελεύθερες δημοκρατίες με ελεύθερες οικονομίες αμερικανικού τύπου.

ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΥΔΡΟΓΕΙΟΠΟΙΗΣΗ

Με το αντίπαλο δέος του Σοβιετικού μπλοκ πλέον εκτός πεδίου, οι θεωρητικοί του σοσιαλισμού και του μαρξισμού αναδιπλώνονται επίσης.⁹ Είχαν, άλλωστε, σταματήσει από καιρό να διεκδικούν κάτι που θα έμοιαζε με τις ουτοπίες ή τις επαναστάσεις των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Στο τέλος του ίδιου αιώνα, η “αντίσταση” είχε πια καθιερωθεί ως η μεταμοντέρνα λέξη για την “επανάσταση”. Συνεχίζοντας, λοιπόν, να μιλούν με όρους “αντίστασης”, οι θεωρητικοί αυτοί στρέφουν τα βέλη της κριτικής τους πιο ξεκάθαρα εναντίον της νεοφιλελεύθερης εκδοχής της παγκοσμιοποίησης. Τα “όρη” και οι “κοιλιάδες” που υπερασπίζονται οι ίδιοι αντιστέκονται στην επέλαση του “επίπεδου κόσμου”, την οποία ευαγγελίζονται οι θεωρητικοί τους αντίπαλοι. Παράλληλα, αντιπαραβάλλουν αυτή την ανεπιθύμητη παγκοσμιοποίηση, που παρωθείται κυρίως από καπιταλιστικούς οικονομικούς παράγοντες, με τη δική τους επιθυμητή “υδρογειοποίηση” (οι γαλλόφωνοι χρησιμοποιούν τον εναλλακτικό όρο ‘mondialisation’), η οποία διαθέτει ένα διαυγέστερο κοινωνικό, πολιτισμικό και οικολογικό προσανατολισμό.¹⁰

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Στα δικά του κείμενα, ωστόσο, ο Frampton δεν χρησιμοποιεί τους όρους ‘global’ ή ‘globalisation’ για την παγκοσμιοποίηση. Για να αναφερθεί στα έργα που εκείνος θέλει να προωθήσει, χρησιμοποιεί τον όρο ‘world architecture’, αρχιτεκτονική του κόσμου.¹¹ Αυτός παραπέμπει συνειρμικά στη σχετικά ασαφή ιδέα της *Weltliteratur* (λογοτεχνία του κόσμου) του Johann Wolfgang von Goethe από τον 19^ο αιώνα.¹² Σηματοδοτεί το γεγονός πως το εκάστοτε πολιτισμικό έργο δεν γίνεται απαραίτητως καλύτερα κατανοητό εντός του δικού του εθνικού πλαισίου. Όπως σημειώνει ο Milan Kundera, εκείνος που κατανόησε καλύτερα τον Rabelais, που έγραφε στα γαλλικά, ήταν ο Ρώσος Bakhtin, εκείνος που κατανόησε καλύτερα τον Νορβηγό Henrich Ibsen ήταν ο Ιρλανδός George Bernard Shaw, και εκείνος που κατανόησε καλύτερα τον Δουβλινέζο James Joyce ήταν ο Αυστριακός Hermann Broch.¹³ Ένα τέτοιο μοντέλο βασίζεται δηλαδή περισσότερο στην παραδοχή της ισοτιμίας των πολιτισμών και στον ελεύθερο διάλογο μεταξύ τους στην ίδια υπερεθνική πλατφόρμα. Σε αυτό το πλαίσιο είναι που εισέρχεται και ο Δεύτερος Κόσμος (ιδίως μάλιστα οι ευρωπαϊκές χώρες του πρώην Σοβιετικού μπλοκ) στο πεδίο μελέτης της ιστορίας της αρχιτεκτονικής. Η ιστοριογραφία εκείνης της εποχής επιτελεί, άλλωστε, το νέο έργο της οικοδόμησης της κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας, η οποία παραμένει πολυφωνική μέσα στην ενότητά της.¹⁴

Την ίδια περίοδο, οι Τζώνης και Lefainre τονίζουν τις οικουμενικές δυνατότητες των αρχιτεκτόνων, στις οποίες βασίζονται οι σχεδιαστικές αρχές του Κριτικού Τοπικισμού.¹⁵ Όπως εξηγούν, δεν χρειάζεται να είναι κανείς Καταλάνος για να σχεδιάσει ένα κτήριο του Κριτικού Τοπικισμού στη Βαρκελώνη. Υπογραμμίζοντας τον κριτικό, και όχι τον τοπικιστικό, χαρακτήρα της θεωρίας τους, απαντούν έτσι και σε μια από τις συχνές παρανοήσεις της. Ταυτόχρονα, όμως, με αυτόν τον τρόπο προλειαίνουν και τον δρόμο για την ανάδειξη του εναλλακτικού αλλά παγκοσμιοποιημένου star-system του Κριτικού Τοπικισμού. Και αυτό καλύπτει θεωρητικά αρχιτέκτονες όπως ο Mario Botta και ο Tadao Ando που δραστηριοποιούνται όλο και περισσότερο εκτός των “περιφερειών” από τις οποίες ξεκίνησαν. Για άλλη μια φορά, δηλαδή, οι θεωρητικοί του Κριτικού Τοπικισμού φτάνουν οι ίδιοι να αναπαράγουν εν μέρει αυτό στο οποίο αντιτίθενται.

Τρεις αποικιοποιήσεις: η δεκαετία του 2000

ΑΠΟΙΚΙΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Τη δεκαετία του 2000, εμφανίσθηκαν οι πρώτες μετα-αποικιακές κριτικές του Κριτικού Τοπικισμού, οι οποίες κατέδειξαν και τους εγγενείς περιορισμούς μιας ιδεαλιστικής προσέγγισης της “αρχιτεκτονικής του κόσμου”. Τόνισαν έτσι ότι ο Κριτικός Τοπικισμός δεν λειτουργεί στο υποτιθέμενο ουδέτερο πλαίσιο μιας ισότιμης διαπολιτισμικής επικοινωνίας διαλόγου, αλλά είναι ένας εγγενώς αποικιοκρατικός λόγος. Στην πραγματικότητα, “σπρώχνει” ο ίδιος “ενεργά στο περιθώριο” τις περιοχές που συζητά. Αυτές δεν κατανοούσαν απαραίτητα τον εαυτό τους και την πολιτισμική τους παραγωγή ως περιθωριακές πριν την έλευση των θεωρητικών του Κριτικού Τοπικισμού.¹⁶

ΑΠΟΙΚΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ

Ιδίως στα κείμενα του Frampton, οι παρουσιάσεις των αρχιτεκτονικών του Κριτικού Τοπικισμού βασίζονται σε αφηρημένες διχοτομήσεις (μεταξύ τεχνολογίας και τόπου, για παράδειγμα) και εξιδανικευμένες εντυπώσεις. Διαστρεβλώνουν έτσι το αρχικό νόημα των έργων, καθώς παραγνωρίζουν το ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο της παραγωγής τους σε ένα συγκεκριμένο τόπο. Μπορεί, λοιπόν, να δηλώνουν σοσιαλιστές ή μαρξιστές, αλλά οι θεωρητικοί του Κριτικού Τοπικισμού στην πράξη δεν συζητούν το πολιτικό πλαίσιο που παράγει τις αρχιτεκτονικές τις οποίες προωθούν. Όταν οι Τζώνης και Lefainre μιλούν για έργα του Κριτικού Τοπικισμού στους Τροπικούς, αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά σε Δυτικοτραφείς αρχιτέκτονες ή επαγγελματίες του Πρώτου Κόσμου που κτίζουν εκεί. Και όταν ο Frampton βασίζεται στο κείμενο του Paul Ricoeur του 1961 για να ξαναθέσει το ερώτημα “πώς να γίνουμε Μοντέρνοι και ταυτόχρονα να επιστρέψουμε στις πηγές;”, αποσιωπά το μετα-αποικιακό πλαίσιο και τους αγώνες των αναδυόμενων εθνών για τους οποίους είναι γραμμένο το συγκεκριμένο απόσπασμα.¹⁷

ΜΕΤΑ-ΑΠΟΙΚΙΑΚΗ ΑΠΟΣΧΙΣΗ

Βασισμένος εξ αρχής στην ιστορική εμπειρία του Πρώτου Κόσμου, ο Κριτικός Τοπικισμός δεν αντιμετωπίζει ευθέως το ερώτημα της αποικιοκρατίας. Στην πραγματικότητα, το καθιστά αδιόρατο. Παρ’ όλο που ιστορικά αναπτύσσεται ακριβώς τη στιγμή που αναδύονται και οι πολλαπλές δυνατότητες των μετα-αποικιακών σπουδών ως διακριτού γνωστικού κλάδου (με ορόσημο τη δημοσίευση του *Οριενταλισμού* του Edward Said το 1978),¹⁸ ο Κριτικός Τοπικισμός δεν διασταυρώνεται αλλά αναπτύσσεται παράλληλα μαζί τους. Έτσι, η συγγραφή της ιστορίας του Κριτικού Τοπικισμού, ένα έργο που οι Τζώνης και Lefainre αναλαμβάνουν πια ξεκάθαρα μετά το 2000,

παραμένει ένα ιστοριογραφικό έργο της “παγκόσμιας” δυτικοευρωπαϊκής αποικιοκρατικής παράδοσης. Οι δύο θεωρητικοί δεν προβαίνουν, δηλαδή, σε μια λεπταίσθητη ανάλυση διαπολιτισμικών διαλόγων και ανταλλαγών, καθώς τα πολύπλοκα δίκτυα ισχύος, ιεραρχίας και ανισότητας που συχνά καθορίζουν αυτές τις ανταλλαγές μένουν εκτός πλάνου.

Κι αυτό δεν συμβαίνει μονάχα επειδή εξ αρχής το ενδιαφέρον των βασικών θεωρητικών του Κριτικού Τοπικισμού ήταν και παρέμενε στη Δύση. Συμβαίνει, επίσης, επειδή από την αρχή ο λόγος του Κριτικού Τοπικισμού δεν κοιτούσε προς το παρόν ή το μέλλον. Το ενδιαφέρον του παρωθούνταν διαρκώς από το παρελθόν. Ο Κριτικός Τοπικισμός είναι στην πραγματικότητα η επιστροφή της δεκαετίας του 1960 στη δεκαετία του 1980.

Τρεις επιστροφές της δεκαετίας του 1960

ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ

Ξανακοιτάζοντας τα κείμενα του Frampton μαζί με τα έργα του Κριτικού Τοπικισμού με απόσταση τεσσάρων δεκαετιών, αναρωτιέμαι αν η θεωρία του είναι τελικά συστηματική ή συνεκτική. Ολο και περισσότερο μου φαίνεται ότι πρόκειται για μια απόπειρα θεωρητικής δικαιολόγησης μιας συγκεκριμένης αισθητικής του προτίμησης. Μια συνέντευξη του Frampton στον Γιώργο Σημαιοφορίδη ενισχύει αυτή την εντύπωση.¹⁹ Τα κείμενα για τον Κριτικό Τοπικισμό γράφονται, άλλωστε, από έναν Βρετανό ιστορικό που γαλουχήθηκε αρχιτεκτονικά με τη γενιά των Μπρουταλιστών της δεκαετίας του 1960. Ως αρχισυντάκτης του *Architectural Design* από το 1962 μέχρι το 1965, ο Frampton επιλέγει να παρουσιάσει έργα που μαρτυρούν τις προτιμήσεις του, δεκαπέντε χρόνια προτού γράψει οτιδήποτε σχετικό με τον Κριτικό Τοπικισμό. Το πλαίσιο της σκέψης του, από τον μαρξισμό του μέχρι την αρχιτεκτονική γλώσσα του ήπιου Μοντερνισμού που προτιμά, προέρχεται ολόκληρο από τη δεκαετία του 1960.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η θεωρία του Κριτικού Τοπικισμού είναι αυτό που απομένει ως νοσταλγία από τη ματαιωμένη επανάσταση του 1968 (ή την αδυναμία να συγκροτηθεί ένα επαναστατικό πρόταγμα έκτοτε). Αντανακλά την προσπάθεια του Frampton να επαρχιοποιήσει τη Μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική της σκηνογραφίας της δεκαετίας του 1980. Η εναλλακτική επιλογή που ο ίδιος προτείνει παραμένει μια οπισθοφυλακή, η οποία είναι όμως όσο μειοψηφική και περιθωριακή ήταν και η αισθητική και κοινωνική πρωτοπορία της δεκαετίας του 1930. Κι αν μια πρωτοπορία σαν κι αυτή δεν είναι πλέον εφικτή τη δεκαετία του 1980, μπορεί ακόμη να αποτελεί το αντικείμενο μιας νοσταλγίας, όσο τουλάχιστον αντέχουν τα τελευταία πρότυπα της δεκαετίας του 1960.

ΟΠΤΙΚΗ

Το 1975, όταν ο Frampton θέλει να απαντήσει στην πρόκληση του πλουραλισμού που θέτει επιτακτικά η αναδυόμενη Μεταμοντέρνα σκέψη, για άλλη μια φορά το εναλλακτικό πρότυπο που προτείνει είναι ο πλουραλισμός του Team 10 της δεκαετίας του 1960.²⁰ Οι Τζώνης και Lefainre από τη μεριά τους τονίζουν την ανάγκη να αλλάξουν οι σχέσεις σχεδιαστών-χρηστών, αναθεωρώντας κατάλληλα το πρότυπο των συμμετοχικών διαδικασιών σχεδιασμού της δεκαετίας του 1960. Το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο του κοινωνικού κράτους της ευρωπαϊκής ανοικοδόμησης παρουσιάζεται επίσης ως η μόνη διαθέσιμη εναλλακτική επιλογή, μολονότι κινείται μέσα στα όρια που θέτει κάθε μορφή “καπιταλισμού με ανθρώπινο πρόσωπο”. Τέλος, η δική τους επιμονή στην ανθρωπιστική διάσταση του εγχειρήματος του Κριτικού Τοπικισμού,²¹ όσο και η ιεραρχική πρωτοκαθεδρία της Μοντέρνας γλώσσας της

ΕΙΚ.2 Η ΣΟΥΖΑΝΑ ΚΑΙ Ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΑ ΣΠΑΤΑ, 1973-5, ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ: ΣΤΕΛΙΟΣ ΓΙΑΜΑΡΕΛΟΣ, 2017 (ΑΡΧΕΙΟ ΣΤΕΛΙΟΥ ΓΙΑΜΑΡΕΛΟΥ)

αρχιτεκτονικής στην σκέψη του Frampton, αποτελούν πρόσθετα αποτυπώματα μιας οπτικής της δεκαετίας του 1960 στις θεωρίες του Κριτικού Τοπικισμού του 1980.

Τρεις προκλήσεις: από τη δεκαετία του 2010 σε εκείνη του 2020

ΘΕΩΡΙΑ

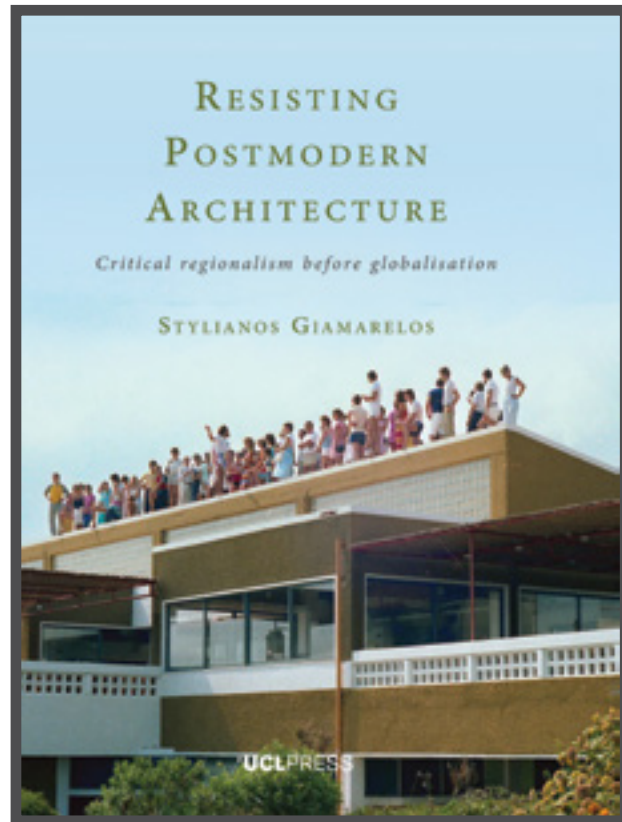
Πολλές από τις βασικές αρχές του Κριτικού Τοπικισμού αποτελούν πλέον μέρος της εκπαίδευσης των αρχιτεκτόνων ανά την υφήλιο. Σε αυτές περιλαμβάνονται η έμφαση στον τόπο και στο τοπίο, στις κλιματολογικές συνθήκες και στους βασικούς προσανατολισμούς κτηρίων και οικοπέδων, στα εντόπια υλικά και στους αντίστοιχους τρόπους κατασκευής. Ωστόσο, είναι πλέον αρκετά και τα χαρακτηριστικά του Κριτικού Τοπικισμού που δεν φαίνεται να διατηρούν την αξία τους στην εποχή της κλιματικής κρίσης. Εδώ μάλιστα είναι που οι υποδόριες επιστροφές στη δεκαετία του 1960, οι οποίες αποτελούν σημαντικό μέρος του λεξιλογίου του Κριτικού Τοπικισμού, μπορούν να αποδειχθούν ιδιαίτερα επιζήμιες (αρχίζοντας από τη φετιχοποίηση του σκυροδέματος ως βασικού οικοδομικού υλικού στη Δύση). Από την άλλη πλευρά, ο Κριτικός Τοπικισμός διατηρεί στον πυρήνα του μια εγγενή σχέση με το ερώτημα περί βιωσιμότητας στην αρχιτεκτονική. Είναι λοιπόν θεωρητικά, τουλάχιστον, δυνατόν να αναθεωρηθεί και αναλόγως για τον 21^ο αιώνα υπό το πρίσμα της κλιματικής αλλαγής.

ΙΣΤΟΡΙΑ

Αν πρόκειται να επιζηήσει ως θεωρία, η μελέτη του Κριτικού Τοπικισμού ως ιστορικού φαινομένου μπορεί επίσης να φέρει στην επιφάνεια και άλλα τυφλά του σημεία.²² Η ίδια η συγγραφή του Κριτικού Τοπικισμού, άλλωστε, ήταν μια διαπολιτισμική διαδικασία που δεν περιορίζεται στα κείμενα του Τζώνης, της Lefainre και του Frampton. Περιλαμβάνει επίσης κτήρια και ιδέες των αρχιτεκτόνων που συζητήθηκαν στα κείμενα αυτών των θεωρητικών, καθώς και ευρύτερους προβληματισμούς για το τοπικό πριν και μετά τη Μοντέρνα αρχιτεκτονική. Ο χώρος της συγγραφής του Κριτικού Τοπικισμού είναι, λοιπόν, ριζωματικός. Δεν έχει σαφή όρια, ούτε αρχή ή τέλος. Πρόκειται για ένα διαπολιτισμικό δίκτυο κυκλοφορίας των σχετικών ιδεών που εξαπλώνεται από ανθρώπους και θεσμούς, και τους εμπλέκει με κτήρια και κείμενα. ^{ΕΙΚ. 2} Ως τέτοιο είναι που χρειάζεται να διερευνηθεί περαιτέρω και από τους ιστορικούς της αρχιτεκτονικής σήμερα.

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ακόμη κι αν κανείς υποθέσει ότι ο Κριτικός Τοπικισμός απέτυχε ως θεωρία, μπορεί να επιβιώσει ως ιστορία. Μέσω της ιστορικής του κριτικής, μπορεί επίσης να ανανεωθεί όχι πλέον ως θεωρητικό μανιφέστο για το μέλλον της αρχιτεκτονικής πρακτικής αλλά ως ιστοριογραφικό πρόγραμμα για τον 21^ο αιώνα, ο οποίος ανέτρεψε τις θριαμβολογικές προβλέψεις της δεκαετίας του 1990. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000 μάλιστα, τουλάχιστον εβδομήντα νέα τείχη είχαν υψωθεί ανά την υφήλιο, αναδεικνύοντας την ανάγκη για επικαιροποίηση των συζητήσεων για το ερώτημα του τοπικού σήμερα.²³ Αναθεωρημένος κατάλληλα, ώστε να απαντήσει στις βάσιμες μετα-αποικιακές κριτικές του, και βασισμένος σε πρόσφατες ιστορικές μελέτες, ο Κριτικός Τοπικισμός μπορεί έτσι να αποτελέσει τη βάση για μια ιστοριογραφία χωρίς προδιαγεγραμμένο “κέντρο” που θα αναδεικνύει τα πολλαπλάς διασυνδεδεμένα “περιθώρια” τα οποία συνεχίζουν να υφίστανται και σήμερα.

ΕΙΚ.3 ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΣΤΕΛΙΟΥ ΓΙΑΜΑΡΕΛΟΥ, RESISTING POSTMODERN ARCHITECTURE: CRITICAL REGIONALISM BEFORE GLOBALISATION (ΛΟΝΔΙΝΟ: UCL PRESS, 2022)

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΒΑΣΙΖΕΤΑΙ ΣΤΟΝ ΕΠΙΛΟΓΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ RESISTING POSTMODERN ARCHITECTURE: CRITICAL REGIONALISM BEFORE GLOBALISATION, ΤΟ ΟΠΟΙΟ ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΑ ΣΕ ΜΟΡΦΗ PDF ΣΤΟΝ ΣΥΝΔΕΣΜΟ: [HTTPS://WWW.UCLPRESS.CO.UK/PRODUCTS/180529](https://www.uclpress.co.uk/products/180529).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΤΖΩΝΗΣ ΚΑΙ LIANE LEFAIVRE, 'Ο ΚΑΝΑΒΟΣ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ: ΜΙΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΟΥΖΑΝΑΣ ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗ ΚΑΙ ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ', *ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ*, 15 (1981), 164-78.
2. ΒΛ. LIANE LEFAIVRE ΚΑΙ ALEXANDER TZONIS, *ARCHITECTURE OF REGIONALISM IN THE AGE OF GLOBALIZATION: PEAKS AND VALLEYS IN THE FLAT WORLD*, Β' ΕΚΔΟΣΗ (ΛΟΝΔΙΝΟ: ROUTLEDGE, 2021).
3. ΒΛ. FRANCES STONOR SAUNDERS, *THE CULTURAL COLD WAR: THE CIA AND THE WORLD OF ARTS AND LETTERS* (NEA YORPKH: THE NEW PRESS, 1999).
4. REINHOLD MARTIN, 'POSTSCRIPT: A POSTMODERNIST INTERNATIONAL?', ΣΤΟ *SECOND WORLD POSTMODERNISMS: ARCHITECTURE AND SOCIETY UNDER LATE SOCIALISM*, ΕΠΙΜ. VLADIMIR KULIĆ (ΛΟΝΔΙΝΟ: BLOOMSBURY, 2019), ΣΕΛ. 226-35.
5. ΒΛ. JACQUES DERRIDA, *OF GRAMMATOLOGY*, ΜΤΦ. GAYATRI CHAKRAVORTY SPIVAK (BALTIMORPH: JOHNS HOPKINS UNIVERSITY PRESS, 1976) ΚΑΙ AZADEH MASHAYEKHI, 'THE POLITICS OF BUILDING IN POST-REVOLUTION TEHRAN', ΣΤΟ *ROUTLEDGE HANDBOOK ON MIDDLE EAST CITIES*, ΕΠΙΜ. HAIM YACOBI ΚΑΙ MANSOUR NASASRA (ΛΟΝΔΙΝΟ: ROUTLEDGE, 2020), ΣΕΛ. 196-216. ΒΛ. ΕΠΙΣΗΣ ANTHONY GIDDENS, *THE CONSEQUENCES OF MODERNITY* (CAMBRIDGE: POLITY, 1991), ANTHONY GIDDENS, *BEYOND LEFT AND RIGHT: THE FUTURE OF RADICAL POLITICS* (CAMBRIDGE: POLITY, 1994) ΚΑΙ ANTHONY GIDDENS, *THE THIRD WAY: THE RENEWAL OF SOCIAL DEMOCRACY* (CAMBRIDGE: POLITY, 1998).
6. PETRA BROUWER ΚΑΙ KRISTINA JÖEKALDA, 'INTRODUCTION: ARCHITECTURAL IDENTITIES OF EUROPEAN PERIPHERIES', *JOURNAL OF ARCHITECTURE*, 25.8 (2020), 963-77.
7. ΒΛ. KENNETH FRAMPTON, 'TOWARDS A CRITICAL REGIONALISM: SIX POINTS FOR AN ARCHITECTURE OF RESISTANCE', ΣΤΟ *THE ANTI-AESTHETIC: ESSAYS ON POSTMODERN CULTURE*, ΕΠΙΜ. HAL FOSTER (SEATTLE: BAY PRESS, 1983), ΣΕΛ. 16-30 (ΣΕΛ. 24-5) ΚΑΙ JEAN GÖTTMANN, *MEGALOPOLIS: THE URBANIZED NORTHEASTERN SEABORD OF THE UNITED STATES* (NEA YORPKH: TWENTIETH CENTURY FUND, 1961).
8. ΒΛ. THOMAS L. FRIEDMAN, *THE WORLD IS FLAT: A BRIEF HISTORY OF THE GLOBALIZED WORLD IN THE TWENTY-FIRST CENTURY* (ΛΟΝΔΙΝΟ: ALLEN LANE, 2005) ΚΑΙ FRANCIS FUKUYAMA, *THE END OF HISTORY AND THE LAST MAN* (ΛΟΝΔΙΝΟ: HAMILTON, 1992).
9. ΒΛ. STUART HALL, *THE HARD ROAD TO RENEWAL: THATCHERISM AND THE CRISIS OF THE LEFT* (ΛΟΝΔΙΝΟ: VERSO, 1988) ΚΑΙ PIERRE ROSANVALLON, *NOTRE HISTOIRE INTELLECTUELLE ET POLITIQUE 1968-2018* (ΠΑΡΙΣΙ: SEUIL, 2018).
10. ΒΛ. JACQUES DERRIDA, 'GLOBALIZATION, PEACE AND COSMOPOLITICS', ΣΤΟ *THE FUTURE OF VALUES: 21ST-CENTURY TALKS*, ΕΠΙΜ. JÉRÔME BINDÉ, ΜΤΦ. JOHN CORBETT (UNITED NATIONS EDUCATIONAL, SCIENTIFIC AND CULTURAL ORGANIZATION, 2004), ΣΕΛ. 110-22.
11. ΒΛ. *WORLD ARCHITECTURE: A CRITICAL MOSAIC 1900-2000*, ΕΠΙΜ. KENNETH FRAMPTON, 10 ΤΟΜΟΙ (NEAYORPKH: SPRINGER, 1999-2002).
12. JOHANN WOLFGANG VON GOETHE, 'FRANKFURTER AUSGABE', ΣΤΟ *SÄMTLICHE WERKE: BRIEFE, TAGEBÜCHER UND GESPRÄCHE*, ΕΠΙΜ. FRIEDMAR APEL ΚΑΙ HENDRIK BIRUS, 12 ΤΟΜΟΙ (ΦΡΑΓΚΦΟΥΡΤΗ: DEUTSCHERKLASSIKER, 1986-99), ΣΕΛ. 224-5.
13. ΒΛ. MILAN KUNDERA, *THE CURTAIN: AN ESSAY IN SEVEN PARTS*, ΜΤΦ. LINDA ASHER (NEAYORPKH: HARPER COLLINS, 2007).
14. ΓΙΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ, ΒΛ. ANTHONY ALOFSIN, *WHEN BUILDINGS SPEAK: ARCHITECTURE AS LANGUAGE IN THE HABSBURG EMPIRE AND ITS AFTERMATH, 1867-1933* (ΣΙΚΑΓΟ: UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS, 2006).
15. ALEXANDER TZONIS ΚΑΙ LIANE LEFAIVRE, 'CRITICAL REGIONALISM', ΣΤΟ *CRITICAL REGIONALISM: THE POMONA MEETING PROCEEDINGS*, ΕΠΙΜ. ΣΠΥΡΟΣ ΑΜΟΥΡΓΗΣ (ΠΟΜΟΝΑ: CALIFORNIA STATE POLYTECHNIC UNIVERSITY, 1991), ΣΕΛ. 3-23 (Σ. 23).
16. KEITH L. EGGNER, 'PLACING RESISTANCE: A CRITIQUE OF CRITICAL REGIONALISM', *JOURNAL OF ARCHITECTURAL EDUCATION*, 55.4 (2002), 228-37.
17. PAUL RICOEUR, 'UNIVERSAL CIVILISATION AND NATIONAL CULTURES' (1961), ΣΤΟ PAUL RICOEUR, *HISTORY AND TRUTH*, ΜΤΦ. CHARLES A. KELBLEY (EVANSTON, ILL.: NORTHWESTERN UNIVERSITY PRESS, 1965), ΣΕΛ. 271-84 (Σ. 277) ΚΑΙ MARK CRINSON, 'SINGAPORE'S MOMENT: CRITICAL REGIONALISM, ITS COLONIAL ROOTS AND PROFOUND AFTERMATH', *JOURNAL OF ARCHITECTURE*, 13.5 (2008), 585-605.
18. ΒΛ. EDWARD SAID, *ORIENTALISM* (ΛΟΝΔΙΝΟ: ROUTLEDGE; KEGAN PAUL, 1978) ΚΑΙ DIPESH CHAKRABARTY, *PROVINCIALIZING EUROPE: POSTCOLONIAL THOUGHT AND HISTORICAL DIFFERENCE* (PRINCETON, NJ: PRINCETON UNIVERSITY PRESS, 2000).
19. KENNETH FRAMPTON, 'ΜΟΝΤΕΡΝΟ, ΠΟΛΥ ΜΟΝΤΕΡΝΟ: ΜΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ KENNETH FRAMPTON ΣΤΟΝ ΓΙΩΡΓΟ ΣΗΜΑΙΟΦΟΡΙΔΗ', *ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ*, 20 (1986), 118-21.
20. KENNETH FRAMPTON, 'TEAM 10, PLUS 20: THE VICISSITUDES OF IDEOLOGY', *L'ARCHITECTURE D'AUJOURD'HUI*, 177 (1975), 62-5 (Σ. 65).
21. ΤΖΩΝΗΣ ΚΑΙ LEFAIVRE, 'Ο ΚΑΝΑΒΟΣ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ', Σ. 178.
22. ΓΙΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ, ΒΛ. CARMEN POPESCU, 'FLATTENING HISTORY: A PREQUEL TO THE INVENTION OF CRITICAL REGIONALISM', *OASE*, 103 (2019), 49-57, ΚΑΙ CARMEN POPESCU, 'SPACE, TIME: IDENTITY', *NATIONAL IDENTITIES*, 8.3 (2006), 189-206.
23. ΒΛ. THEO DEUTINGER, 'WALLED WORLD', *VRIJ NEDERLAND*, 47 (2006). ONLINE. THE-DEPARTMENT. EU/PROJECTS/SHOW/WALLED-WORLD (ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΡΟΣΒΑΣΗ: 21ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2021).